

One Nation, One Election: Constitutional, Democratic and Federal Implications for India

Buddhabhushan Hemant pathare

Bachelor of Arts (B.A.) Department: Political Science College Name: Jivan Vikas Mahavidyalaya

सारांश Abstract—“एक देश, एक निवडणूक” (One Nation, One Election) ही संकल्पना म्हणजे लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुका एकाच कालावधीत घेण्याची व्यवस्था होय. भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या निवडणुका मोठ्या प्रमाणावर एकाच वेळी घेण्यात येत होत्या. मात्र काही लोकसभा व विधानसभा मुदतपूर्व बरखास्त झाल्यामुळे ही निवडणूक-चक्र व्यवस्था कालांतराने विस्कळीत झाली.

सध्याच्या काळात “एक देश, एक निवडणूक” ही संकल्पना पुन्हा चर्चेच्या केंद्रस्थानी आली आहे. वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे होणारा आर्थिक खर्च, प्रशासकीय यंत्रणेवरील ताण, सुरक्षा दलांची मोठ्या प्रमाणावर होणारी नियुक्ती तसेच आचारसंहितेमुळे शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेवर होणारा परिणाम कमी करणे हे या संकल्पनेमागील प्रमुख उद्देश मानले जातात.

मात्र या व्यवस्थेसमोर अनेक घटनात्मक, लोकशाहीवादी आणि संघराज्यात्मक प्रश्न निर्माण होतात. भारतामध्ये संसदीय शासनपद्धती असून केंद्र आणि राज्य सरकारे संबंधित विधिमंडळाच्या विश्वासावर कार्य करतात. जर एखादे सरकार आपला बहुमत गमावते आणि विधानसभा किंवा लोकसभा मुदतपूर्व बरखास्त होते, तर एकत्रित निवडणूक चक्र कसे कायम ठेवायचे हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

या संशोधन लेखामध्ये “एक देश, एक निवडणूक” या संकल्पनेचे घटनात्मक स्वरूप, भारतीय संघराज्यवादावर होणारा संभाव्य परिणाम, लोकशाहीतील उत्तरदायित्व, निवडणूक खर्च, प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि प्रादेशिक राजकारण यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. या लेखाचा मुख्य निष्कर्ष असा आहे की, एकत्रित निवडणुकांमुळे प्रशासकीय आणि आर्थिक फायदे मिळण्याची शक्यता असली तरी त्यासाठी घटनात्मक संरक्षण, व्यापक राजकीय सहमती आणि राज्यांच्या स्वायत्ततेचे संरक्षण करणारी प्रभावी यंत्रणा आवश्यक आहे.

की-वर्ड्स: Index Terms—एक देश एक निवडणूक, भारतीय संविधान, संघराज्यवाद, निवडणूक सुधारणा, संसदीय लोकशाही, निवडणूक आयोग, लोकसभा, विधानसभा.

I. प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेचा आधारस्तंभ म्हणजे निवडणूक. निवडणुकीच्या माध्यमातून नागरिक आपल्या प्रतिनिधींची निवड करतात आणि शासनाला उत्तरदायी बनवतात. भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही देशांपैकी एक असून येथे निवडणूक प्रक्रिया अत्यंत व्यापक आणि गुंतागुंतीची आहे.

स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या निवडणुका प्रामुख्याने एकाच वेळी घेण्यात येत होत्या. 1951-52 मध्ये झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून या पद्धतीची सुरुवात झाली. पुढील काही निवडणूक चक्रांमध्येही लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका मोठ्या प्रमाणावर एकत्रितपणे झाल्या.

मात्र काही राज्य विधानसभांच्या मुदतपूर्व बरखास्तीमुळे आणि त्यानंतर लोकसभेच्या निवडणूक चक्रात झालेल्या बदलांमुळे ही व्यवस्था हळूहळू विस्कळीत झाली. परिणामी, आज भारतातील विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या कालावधीत विधानसभा निवडणुका घेतल्या जातात.

या पार्श्वभूमीवर “एक देश, एक निवडणूक” ही संकल्पना पुन्हा चर्चेत आली आहे.

ही संकल्पना केवळ निवडणुकीच्या तारखा एकत्र करण्यापुरती मर्यादित नसून तिचा संबंध भारतीय संविधान, संसदीय लोकशाही, संघराज्यवाद, राजकीय पक्षव्यवस्था, मतदारांचे वर्तन आणि शासनाच्या कार्यक्षमतेशी आहे.

II. संशोधन समस्येचे स्वरूप

भारतात वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे केंद्र व राज्य सरकारांवर मोठा प्रशासकीय आणि आर्थिक भार निर्माण होतो. निवडणूक प्रक्रिया राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर अधिकारी, कर्मचारी, पोलीस आणि सुरक्षा दलांची नियुक्ती करावी लागते.

तसेच निवडणुकीच्या काळात आदर्श आचारसंहिता लागू झाल्यामुळे काही सरकारी निर्णय आणि विकासकामांच्या प्रक्रियेवर परिणाम होऊ शकतो.

परंतु दुसऱ्या बाजूला निवडणूक ही लोकशाहीतील उत्तरदायित्वाची अत्यंत महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे निवडणुकांची वारंवारता कमी करताना लोकशाहीतील उत्तरदायित्व आणि राज्यांच्या राजकीय स्वायत्ततेवर परिणाम होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

त्यामुळे या संशोधनाची प्रमुख समस्या अशी आहे की:

“भारतीय संघराज्यीय व संसदीय लोकशाहीची मूलभूत वैशिष्ट्ये अबाधित ठेवून एक देश, एक निवडणूक ही व्यवस्था भारतात प्रभावीपणे लागू करता येईल का?”

III. संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. भारतातील एकत्रित निवडणुकांच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. “एक देश, एक निवडणूक” या संकल्पनेचा घटनात्मक आधार समजून घेणे.
3. या व्यवस्थेचा भारतीय संघराज्यवादावर होणारा संभाव्य परिणाम तपासणे.
4. निवडणूक खर्च कमी करण्याच्या दृष्टीने या व्यवस्थेचे मूल्यमापन करणे.
5. प्रशासन आणि शासनाच्या कार्यक्षमतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
6. संसदीय लोकशाही आणि राजकीय उत्तरदायित्वावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
7. या व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख घटनात्मक आणि व्यावहारिक अडचणी ओळखणे.
8. भारतीय संघराज्यीय रचना आणि लोकशाहीचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचवणे.

IV. संशोधन प्रश्न

या संशोधनामध्ये पुढील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे:

1. “एक देश, एक निवडणूक” भारतीय संसदीय शासनपद्धतीशी सुसंगत आहे का?
2. एकत्रित निवडणुकांचा भारतीय संघराज्यवादावर काय परिणाम होऊ शकतो?
3. एकत्रित निवडणुकांमुळे निवडणूक खर्च आणि प्रशासकीय भार कमी होऊ शकतो का?
4. या व्यवस्थेमुळे लोकशाहीतील उत्तरदायित्व मजबूत होईल की कमकुवत?
5. या व्यवस्थेसाठी कोणत्या घटनात्मक आणि कायदेशीर बदलांची आवश्यकता भासू शकते?
6. राज्य विधानसभांच्या स्वायत्ततेचे संरक्षण करण्यासाठी कोणते उपाय आवश्यक आहेत?

V. संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) आणि घटनात्मक/दस्तऐवजाधारित (Doctrinal) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये:

- भारतीय संविधान
- भारत निवडणूक आयोगाचे अहवाल
- कायदा आयोगाचे अहवाल
- संसदीय समित्यांचे अहवाल
- भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्वपूर्ण निर्णय
- शासकीय अहवाल
- संशोधन लेख

- राजकीय शास्त्र आणि भारतीय राज्यव्यवस्थेवरील पुस्तके
- निवडणूक सुधारणा विषयक शैक्षणिक साहित्य

यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनामध्ये वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक दृष्टिकोनाचा वापर करण्यात आला आहे.

VI. भारतातील एकत्रित निवडणुकांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काळात लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या निवडणुका मोठ्या प्रमाणावर एकाच वेळी घेण्यात येत होत्या.

1951-52 मध्ये भारतातील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका पार पडल्या. त्यानंतरच्या काही निवडणूक चक्रांमध्ये लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या निवडणुका एकत्रितपणे घेण्यात आल्या.

मात्र राजकीय अस्थिरता, सरकारांचा कार्यकाळ पूर्ण होण्यापूर्वी झालेली बखास्ती आणि इतर राजकीय घडामोडींमुळे हे निवडणूक चक्र बदलले.

विशेषतः लोकसभेची मुदतपूर्व समाप्ती आणि काही राज्य विधानसभांमधील बदलांमुळे लोकसभा व विधानसभा निवडणुकांचे वेळापत्रक वेगवेगळे झाले.

त्यानंतर भारतामध्ये विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या वेळेस विधानसभा निवडणुका घेण्याची पद्धत विकसित झाली.

“एक देश, एक निवडणूक” ही संकल्पना या पूर्वीच्या समन्वित निवडणूक चक्राच्या पुनर्स्थापनेचा प्रयत्न म्हणून पाहिली जाते.

VII. घटनात्मक चौकट

भारतीय संविधानामध्ये लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या कार्यकाळासंबंधी स्वतंत्र तरतुदी आहेत.

अनुच्छेद 83 संसदेमधील सभागृहांच्या कालावधीशी संबंधित आहे, तर अनुच्छेद 172 राज्य विधानसभांच्या कालावधीशी संबंधित आहे.

त्याचप्रमाणे संसद अधिवेशन आणि विसर्जनाशी संबंधित तरतुदी अनुच्छेद 85 मध्ये आहेत, तर राज्य विधानसभांसाठी संबंधित तरतुदी अनुच्छेद 174 मध्ये आहेत.

त्यामुळे लोकसभा आणि विधानसभा यांचे कार्यकाळ आणि निवडणूक चक्र स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आहेत.

एक देश, एक निवडणूक लागू करण्यासाठी या घटनात्मक व्यवस्थेत आवश्यक ते बदल करावे लागतील.

मात्र फक्त निवडणुकीच्या तारखा एकत्र करणे पुरेसे ठरणार नाही. सरकारने बहुमत गमावल्यास किंवा विधिमंडळ मुदतपूर्व विसर्जित झाल्यास पुढे काय करावे याची घटनात्मक व्यवस्था करावी लागेल.

VIII. एक देश, एक निवडणूक आणि भारतीय संघराज्यवाद

भारताची शासनव्यवस्था संघराज्यीय वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे. केंद्र सरकारसोबत राज्यांनाही संविधानाने स्वतंत्र अधिकार आणि जबाबदाऱ्या दिल्या आहेत.

“एक देश, एक निवडणूक” संदर्भातील प्रमुख चिंता म्हणजे राष्ट्रीय निवडणुकीतील मुद्द्यांचा राज्य निवडणुकांवर होणारा संभाव्य प्रभाव.

राज्य निवडणुकांमध्ये प्रामुख्याने पुढील मुद्दे महत्वाचे असतात:

- शेती
- रोजगार
- शिक्षण
- आरोग्य
- पायाभूत सुविधा
- राज्य सरकारच्या कल्याणकारी योजना
- प्रादेशिक अस्मिता
- भाषा आणि संस्कृती
- स्थानिक प्रशासन

लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी झाल्यास राष्ट्रीय राजकीय मुद्द्यांना अधिक प्रसिद्धी मिळण्याची शक्यता आहे.

यामुळे राज्यातील स्थानिक आणि प्रादेशिक मुद्दे काही प्रमाणात मागे पडू शकतात, अशी चिंता व्यक्त केली जाते.

मात्र भारतीय मतदार राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय निवडणुकांमध्ये वेगवेगळे राजकीय निर्णय घेण्याची क्षमता ठेवतात. त्यामुळे एकत्रित निवडणुका झाल्यामुळे प्रत्येक वेळी एकाच पक्षाला दोन्ही स्तरांवर मतदान होईल असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही.

IX. संसदीय लोकशाहीवरील परिणाम

भारतामध्ये संसदीय शासनपद्धती आहे. या व्यवस्थेत सरकारला संबंधित विधिमंडळाचा विश्वास मिळणे आवश्यक असते.

जर एखाद्या सरकारने बहुमत गमावले, तर त्याच्या सत्तेचे भवितव्य प्रश्नांकित होते.

यामुळे एकत्रित निवडणुकांच्या व्यवस्थेसमोर महत्वाचा प्रश्न निर्माण होतो.

उदाहरणार्थ, लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी झाल्यानंतर दोन वर्षांनी एखाद्या राज्यातील सरकारने बहुमत गमावले तर:

1. त्या राज्यात स्वतंत्र निवडणूक घेता येईल का?
2. पुढील समान निवडणूक चक्रापर्यंत राष्ट्रपती राजवट लागू करता येईल का?
3. पर्यायी सरकार स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला जाईल का?
4. विधानसभा उर्वरित कालावधीसाठी सुरू ठेवली जाईल का?

या सर्व पर्यायांमध्ये घटनात्मक आणि लोकशाहीविषयक प्रश्न निर्माण होतात.

त्यामुळे ONOE साठी सरकारच्या मुदतपूर्व पतनाची परिस्थिती हाताळण्यासाठी स्पष्ट घटनात्मक व्यवस्था आवश्यक आहे.

X. एक देश, एक निवडणुकीच्या समर्थनातील प्रमुख मुद्दे

10.1 निवडणूक खर्चात संभाव्य घट

वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे केंद्र सरकार, राज्य सरकार, राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांवर मोठा आर्थिक भार पडतो.

निवडणुका एकत्रित घेतल्यास काही खर्चाची पुनरावृत्ती टाळता येऊ शकते.

10.2 प्रशासकीय कार्यक्षमता

निवडणूक प्रक्रियेसाठी मोठ्या प्रमाणावर:

- अधिकारी
- कर्मचारी
- पोलीस
- सुरक्षा दल
- वाहतूक व्यवस्था
- शैक्षणिक संस्था
- मतदान केंद्रे

यांचा वापर करावा लागतो.

एकत्रित निवडणुकीमुळे या संसाधनांचा अधिक नियोजनबद्ध वापर करता येण्याची शक्यता आहे.

10.3 आदर्श आचारसंहितेचा वारंवार होणारा परिणाम कमी होणे

निवडणुकीच्या काळात आदर्श आचारसंहिता लागू होते. वारंवार निवडणुका होत असल्यामुळे देशातील किंवा राज्यातील काही भागांमध्ये वारंवार निवडणूक वातावरण निर्माण होते.

एकत्रित निवडणुकांमुळे अशा कालखंडांची वारंवारता कमी होऊ शकते.

10.4 धोरणात्मक सातत्य

वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे सरकारला सतत राजकीय तयारी करावी लागते.

निवडणुकांची वारंवारता कमी झाल्यास दीर्घकालीन विकास योजना आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीवर अधिक लक्ष केंद्रित करता येऊ शकते.

XI. लोकशाहीविषयक चिंता

11.1 राज्य निवडणुकांचे राष्ट्रीयीकरण

लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकत्र झाल्यास राष्ट्रीय मुद्द्यांचे वर्चस्व वाढण्याची शक्यता आहे.

11.2 प्रादेशिक पक्षांवरील परिणाम

राष्ट्रीय पातळीवरील मोठ्या पक्षांच्या तुलनेत प्रादेशिक पक्षांना एकत्रित निवडणूक प्रचारात अधिक कठीण स्पर्धेला सामोरे जावे लागू शकते.

11.3 मतदारांच्या वर्तनावर परिणाम

एकाच वेळी दोन्ही निवडणुका झाल्यामुळे काही मतदार राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय निवडणुकांमध्ये समान राजकीय निवड करू शकतात.

मात्र याचा नेमका परिणाम समजून घेण्यासाठी व्यापक अनुभवाधारित संशोधन आवश्यक आहे.

11.4 राजकीय उत्तरदायित्व

वारंवार होणाऱ्या निवडणुका नागरिकांना सरकारच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्याची संधी देतात.

निवडणुकांची वारंवारता कमी केल्यास सरकारला जनतेसमोर उत्तरदायी होण्याच्या प्रक्रियेवर काही प्रमाणात परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

XII. घटनात्मक आव्हाने

एक देश, एक निवडणूक लागू करताना अनेक घटनात्मक प्रश्नांचा विचार करावा लागेल.

यामध्ये प्रामुख्याने:

- लोकसभेचा कार्यकाळ
- राज्य विधानसभांचा कार्यकाळ
- लोकसभा/विधानसभा विसर्जन
- मुदतपूर्व सरकार पतन
- राष्ट्रपती राजवट
- निवडणूक आयोगाची भूमिका
- निवडणूक वेळापत्रक

या सर्व बाबींचा समावेश होतो.

यातील सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे मुदतपूर्व विसर्जन.

जर एखाद्या सरकारने बहुमत गमावले, तर लोकशाही पद्धतीने त्या परिस्थितीचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. केवळ समान निवडणूक चक्र कायम ठेवण्यासाठी एखादे विधिमंडळ कृत्रिमरीत्या टिकवून ठेवणे लोकशाहीच्या मूलभूत तत्वांशी विसंगत ठरू शकते.

XIII. भारत निवडणूक आयोगाची भूमिका

एक देश, एक निवडणूक लागू झाल्यास भारत निवडणूक आयोगाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असेल.

निवडणूक आयोगाला पुढील बाबींचे मोठ्या प्रमाणावर नियोजन करावे लागेल:

- निवडणूक वेळापत्रक
- मतदार याद्या
- EVM आणि VVPAT ची उपलब्धता
- मतदान केंद्रे
- निवडणूक कर्मचारी
- सुरक्षा व्यवस्था
- मतमोजणी
- मतदार जनजागृती

लोकसभा आणि सर्व राज्य विधानसभांच्या निवडणुका एकत्रित घेतल्यास आवश्यक यंत्रणा मोठ्या प्रमाणात वाढवावी लागेल.

त्यामुळे निवडणूक आयोगाची संस्थात्मक क्षमता आणि पायाभूत सुविधा मजबूत करणे आवश्यक ठरेल.

XIV. आंतरराष्ट्रीय तुलनात्मक दृष्टिकोन

जगातील विविध लोकशाही देशांमध्ये निवडणुकीच्या कालावधीसंबंधी वेगवेगळ्या पद्धती आढळतात.

काही देशांमध्ये निवडणुका निश्चित कालावधीनंतर घेतल्या जातात, तर संसदीय शासनपद्धती असलेल्या काही देशांमध्ये सरकारच्या राजकीय परिस्थितीनुसार निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी होऊ शकतात.

भारताची परिस्थिती मात्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

भारतामध्ये:

- मोठी लोकसंख्या
- बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्था
- संघराज्यीय शासनरचना
- प्रादेशिक पक्ष
- विविध सामाजिक व सांस्कृतिक समूह
- विविध राज्यांतील वेगवेगळे राजकीय प्रश्न

आहेत.

त्यामुळे इतर देशांमधील निवडणूक मॉडेल भारतात जसेच्या तसे लागू करता येणार नाही. भारतीय संविधान आणि सामाजिक-राजकीय परिस्थिती लक्षात घेऊन स्वतंत्र व्यवस्था तयार करणे आवश्यक आहे.

XV. एक देश, एक निवडणूक : समर्थन आणि विरोध

समर्थनातील मुद्दे	विरोधातील मुद्दे
निवडणूक खर्चात संभाव्य घट	घटनात्मक गुंतागुंत
प्रशासकीय भार कमी होण्याची शक्यता	राज्य निवडणुकांचे राष्ट्रीयीकरण
आचारसंहितेच्या कालावधीत घट	प्रादेशिक पक्षांवर संभाव्य परिणाम
शासनातील धोरणात्मक सातत्य	सरकारच्या मुदतपूर्व पतनाचा प्रश्न
सुरक्षा यंत्रणेचा कार्यक्षम वापर	लोकशाहीतील उत्तरदायित्वाचा प्रश्न
निवडणूक प्रक्रियेची वारंवारता कमी	मोठ्या प्रमाणात लॉजिस्टिक तयारी आवश्यक

XVI. संशोधनातील प्रमुख निष्कर्ष

या अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष समोर येतात:

1. एकत्रित निवडणुकांमुळे प्रशासकीय आणि आर्थिक संसाधनांच्या पुनरावृत्तीचा काही प्रमाणात कमी होण्याची शक्यता आहे.
2. ONOE लागू करण्यासाठी घटनात्मक आणि कायदेशीर चौकटीत महत्वपूर्ण बदलांची आवश्यकता भासू शकते.
3. सरकार मुदतपूर्व कोसळल्यास काय करायचे हा सर्वात महत्वाचा प्रश्न आहे.
4. एकत्रित निवडणुकांचा भारतीय संघराज्यवादावर होणारा परिणाम केवळ सैद्धांतिक आधारावर निश्चित करता येत नाही.

5. भारतीय मतदार राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय मुद्द्यांमध्ये फरक करण्याची क्षमता ठेवतात.
6. प्रादेशिक पक्षांवर होणारा परिणाम त्यांच्या संघटनात्मक ताकदीवर आणि स्थानिक राजकीय प्रभावावर अवलंबून राहू शकतो.
7. एकत्रित निवडणुकांसाठी भारत निवडणूक आयोगाची संस्थात्मक आणि तांत्रिक क्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढवावी लागेल.
8. या सुधारणेसाठी व्यापक राजकीय सहमती आवश्यक आहे.

XVII. शिफारसी

17.1 व्यापक राजकीय सहमती

एक देश, एक निवडणूक ही व्यवस्था केवळ बहुमताच्या राजकीय शक्तीच्या आधारे लागू न करता केंद्र, राज्ये, विविध राजकीय पक्ष, घटनातज्ज्ञ आणि नागरी समाज यांच्याशी व्यापक चर्चा करून लागू करावी.

17.2 घटनात्मक संरक्षण

लोकसभा किंवा विधानसभा मुदतपूर्व विसर्जित झाल्यास पुढील निवडणूक कशी घेतली जाईल याबाबत स्पष्ट घटनात्मक तरतूद असावी.

17.3 संघराज्यवादाचे संरक्षण

राज्यस्तरीय प्रश्न आणि राज्यांच्या राजकीय स्वायत्ततेला पुरेसे महत्त्व मिळेल याची खात्री करणे आवश्यक आहे.

17.4 निवडणूक आयोगाचे बळकटीकरण

निवडणूक आयोगाला पुरेशी आर्थिक, तांत्रिक, मानवी संसाधने आणि सुरक्षा व्यवस्था उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

17.5 मतदार जनजागृती

लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांमधील फरक, त्यांच्या भूमिका आणि अधिकार याबाबत मतदारांमध्ये व्यापक जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

17.6 स्वतंत्र पुनरावलोकन व्यवस्था

एकत्रित निवडणूक व्यवस्था लागू झाल्यानंतर तिच्या परिणामांचे स्वतंत्रपणे मूल्यांकन करण्यासाठी नियमित पुनरावलोकन व्यवस्था निर्माण करावी.

XVIII. निष्कर्ष

“एक देश, एक निवडणूक” ही भारतातील सर्वात महत्वाच्या प्रस्तावित निवडणूक सुधारणांपैकी एक आहे.

वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे होणारा आर्थिक खर्च, प्रशासकीय भार, सुरक्षा व्यवस्थेवरील ताण आणि आचारसंहितेमुळे निर्माण होणारे संभाव्य प्रशासनिक अडथळे कमी करण्याची या व्यवस्थेत क्षमता आहे.

मात्र ही व्यवस्था केवळ प्रशासकीय सुधारणा म्हणून पाहणे योग्य ठरणार नाही. तिचा थेट संबंध भारतीय संविधान, संसदीय लोकशाही आणि संघराज्यीय रचनेशी आहे.

विशेषतः एखादे सरकार आपले बहुमत गमावल्यास निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीचे घटनात्मक निराकरण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

लोकशाहीमध्ये सरकार हे विधिमंडळाप्रती उत्तरदायी असते. त्यामुळे केवळ एकत्रित निवडणूक चक्र टिकवून ठेवण्यासाठी लोकशाहीतील उत्तरदायित्व कमी होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

त्याचप्रमाणे भारताच्या संघराज्यीय रचनेमध्ये राज्यांना असलेले घटनात्मक स्थान अबाधित ठेवणे गरजेचे आहे.

म्हणूनच “एक देश, एक निवडणूक” ही संकल्पना प्रशासनिक कार्यक्षमता आणि आर्थिक बचतीसोबतच लोकशाही उत्तरदायित्व, संघराज्यवाद आणि घटनात्मक मूल्ये यांचा समतोल राखूनच लागू केली पाहिजे.

निवडणूक सुधारण्याचा अंतिम उद्देश केवळ निवडणुका कमी वेळा घेणे हा नसून त्या मुक्त, निष्पक्ष, पारदर्शक, प्रतिनिधित्व करणाऱ्या, उत्तरदायी आणि घटनात्मकदृष्ट्या वैध राहतील याची खात्री करणे हा असला पाहिजे.

त्यामुळे “एक देश, एक निवडणूक” ही सुधारणा भारताच्या लोकशाहीसाठी उपयुक्त ठरू शकते; परंतु तिचे यश हे घटनात्मक संरक्षण, व्यापक राजकीय सहमती, सक्षम संस्थात्मक व्यवस्था आणि भारताच्या संघराज्यीय स्वरूपाचा आदर यावर अवलंबून असेल.

संदर्भ (References)

- [1] भारताचे संविधान.
- [2] भारत निवडणूक आयोग — निवडणूक सुधारणा व निवडणूक अहवाल.
- [3] भारत सरकार — एक देश, एक निवडणूक विषयक उच्चस्तरीय समितीचा अहवाल.
- [4] भारताचा कायदा आयोग — एकत्रित निवडणुकांशी संबंधित अहवाल.
- [5] भारत निवडणूक आयोग — लोकसभा व राज्य विधानसभा निवडणुकांचे सांख्यिकीय अहवाल.
- [6] Austin, Granville. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press.
- [7] Basu, D. D. *Introduction to the Constitution of India*. LexisNexis.
- [8] Kashyap, Subhash C. *Our Parliament*. National Book Trust.
- [9] Johari, J. C. *Indian Government and Politics*.
- [10] Shukla, V. N. *Constitution of India*. Eastern Book Company.
- [11] भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाचे संविधान, घटनादुरुस्ती, संघराज्यवाद, संसदीय लोकशाही आणि निवडणूक कायदाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण निवाडे.